

Ставлення партійно-радянської номенклатури до приватного підприємництва в роки НЕПу

Проаналізовано ставлення керівників і теоретиків радянської держави до приватних форм підприємництва, які виникли і поширились в роки нової економічної політики.

Ключові слова: НЕП, приватна промисловість, приватне підприємство, з'їзд.

Реформування економічних основ суспільного розвитку в Україні 90-х рр. ХХ ст. – першого десятиріччя ХХІ ст. супроводжується радикальною зміною форм власності, становленням модерних систем господарювання, великого і дрібного бізнесу. Функціонування державного, кооперативного, приватного, акціонерного підприємництва засвідчує факт існування різних соціально-економічних укладів, які вирізняються організаційно-структурними принципам створення та діяльності, представляють макро- та мікроекономічні сектори, займаючись виробництвом та соціальним обслуговуванням.

Беручи до уваги трансформаційні процеси і явища в українському суспільстві, формально вони чимось нагадують добу НЕПу, зокрема у контексті епохального поєднання економічного лібералізму та демократичного плюралізму. Історичний досвід «непівського ренесансу» в Україні 1920-х рр. має особливе науково-пізнавальне значення, а не лише винятково прикладне. Актуальність науково-історичного дослідження полягає у з'ясуванні мало-відомих соціальних відносин, а його результатом має стати побудова нових концепцій висвітлення проблеми. Велику увагу цій проблематиці приділили О.О. Сушко, О.М. Бут, М.М. Олійник, Ю.П. Волосник та інші відомі науковці.

Навесні 1921 р., коли настирливі спроби втілити в життя виробничі відносини комуністичного типу призвели до цілковитої господарської руйни, В.І. Ленін «умовив» партію перейти до «мирної» економічної політики, тобто політики, яка визнавала доцільність ринку і товаро-грошових відносин. Політика і була названа новою, однак основоположні принципи більшовицької доктрини суспільно-економічного розвитку залишилися незмінними [1, с.4].

Фактичне відродження та повернення приватної промисловості стало можливим лише з переходом до НЕПу. Легалізація торгівлі і зміцнення грошово-фінансової сфери стимулювали підприємницьку діяльність. Тепер державна партія не заперечувала відновленню економічної активності в країні тими людьми, які були до цього професійно підготовлені. З'явилася так звана «нова буржуазія» – торговці, промисловці, орендарі, брокери, комісіонери тощо, які швидко повинні були вивести країну з економічного хаосу і руйнації [1, с.11].

Головними ідеями В.І. Леніна були шляхи соціалістичного переоблаштування всього народного господарства, поступового перетворення дрібноселянської держави в країну з передовою соціалістичною індустрією [2]. У резолюції «Про заміну розверстки натуральним податком» зазначалося,

що продовольство, сировина могли обмінюватися на продукти фабрично-заводської та кустарної промисловості [3]. Формулюючи для X з'їзду проект постанови, членів комісії турбувало інше: дозволити селянам вільно розпоряджатися продукцією, яка залишалася після сплати податку. Інакше кажучи, вони боялися відродження ринкових відносин між містом і селом, зокрема легалізації відносин, які продовжували існувати у формі «міщечництва»), що переслідувалось владою. Легалізація торгівлі означала смертний вирок для комуністичної системи виробництва і розподілу народногосподарської продукції, тому, не вдаючись у деталі, В.І. Ленін залишив в остаточному варіанті з'їздівської постанови про натуральний продовольчий податок лише коротке формулювання про те, що селяни мають право використовувати залишки своєї продукції «у місцевому господарському обороті» [4].

Політика воєнного комунізму повністю себе вичерпала. Питання про заміну розверстки натуральним податком було політичним питанням. Варто наголосити на тому, що на X з'їзді не йшлося про визначення «нова економічна політика», а лише – про «свободу обороту» в місцевому масштабі – «товарний обмін між окремими дрібними господарями», що вело «назад до капіталізму» [5, с.51]. Державі довелося допустити приватну торгівлю і дозволити приватним промисловцям відкрити дрібні підприємства, але боятися цього нічого, вважали головні теоретики, деяка свобода товарообороту мала створити господарську зацікавленість у селянства і сприяти загальному підйому виробництва [6, с.28].

Скасування продрозверстки і запровадження натурального податку дало можливість селянам розпоряджатися всіма лишками на свій розсуд, зокрема обмінювати їх на необхідні для дальшого піднесення його господарства промислові товари. Звичайно, цих товарів тоді було ще дуже мало [7, с.65]. Це означало, що радянська держава, зберігаючи в своїх руках командні важелі, допускала приватну ініціативу, приватне підприємництво як у галузі промисловості (головним чином дрібної і кустарної), так і в галузі торгівлі (залишаючи за собою монополію зовнішньої торгівлі, а також велику торгівлю у сфері внутрішньої) [7, с.68].

Тактико-стратегічна суть НЕПу на X з'їзді була викладена декларативно. І лише на черговому партійному форумі у березні 1922 р. його суть мала розгорнуту соціально-економічну характеристику. Напередодні XI з'їзду В.І. Ленін порушив питання про суттєвий перегляд тактики нового курсу. Йшлося про посилення регуляторної ролі держави, яка мала стримувати соціальний прорив, коли почали масово виникати заклади приватної промисловості й торгівлі. Зміцнення приватного сектору, на думку багатьох представників партійної еліти і самого В.І. Леніна, з часом призвело б до «буржуазного переродження» суспільства [8, с.89]. Для вождя важливим було «використати приватний капіталізм і спрямувати його в русло державного капіталізму» [9]. Весною 1921 р. В.І. Ленін захоплювався ідеєю і практикою застосування «державного капіталізму» та «кооперативного капіталізму» як обмежувачів приватного капіталу, котрі мали забезпечити перехід до соціалізму [10, с.187-222]. Проголошуючи НЕП, він фактично відмовився від воєннокомуністичних методів і принципів управління економікою, а також продемонстрував конструктивне ставлення до приватного підприємництва, створивши умови для його відродження в основних галузях економічного життя суспільства.

Тактику і стратегію НЕПу визначив М.І. Бухарін, який ще у 1921 р. написав для партпрацівників брошуру з розв'язанням завдань та мети нового еконо-

мічного курсу. Його концепція відповідала основним лєнінським принципам нового курсу. Він викрив недоліки політики «воєнного комунізму», яка не стимулювала виробництво, а була спрямована виключно на реквізицію продукції селянських господарств шляхом продрозкладки. Така політика, на його думку, привела до загальноекономічної кризи, спаду виробництва, занепаду сільського господарства і промисловості. Між селянським господарством і промисловістю постала гостра криза, яка сприяла загостренню конфлікту між селянами і робітниками. Саме ця обставина найбільше непокоїла, оскільки союз робітничого класу і селян вони вважали головним в політичній доктрині соціалістичного державотворення. Відторгнення сільського господарства від промисловості, поглиблення натурального способу виробництва взагалі загрожувало здійсненню планів більшовиків, які намагалися перетворити сільське господарство в економічну базу індивідуалізації [11, с.146]. Аналізуючи переваги НЕПу, він наголошував на необхідності налагодження зв'язку між сільським господарством та промисловістю.

Вказуючи на загострення політичної та економічної ситуації 1921 р., М.І. Бухарін зазначав, що основна небезпека – руїна, яка загрожує «будівництву комунізму», тому першочерговим завданням було створення «нашої великої соціалізованої промисловості» [11, с.146]. Забезпечити умови для досягнення цієї мети можна було лише шляхом додаткового збільшення кількості продукції всіма засобами, «хоча б ціною тимчасового посилення дрібнобуржуазних і велико буржуазних господарських форм» [12, с.16]. Виходячи з основного завдання – збільшення кількості продукції – пролетаріат йшов на поширення непростетарських форм господарювання для того, щоб зберегти, підкріпити, розвинути форми пролетарського господарства і соціалізовану велику машинну індустрію [13, с.8].

Протягом першого року НЕПу ще продовжувала діяти система продрозкладки, обравши форму адміністративного забезпечення продподаткової компанії. М.І. Бухарін не приховував того факту, що держава шляхом оподаткування вилучала у товаровиробників половину продукції, а тому серед «кустарної промисловості на селі НЕП ще не прижився» [14, с.9-14]. Продподаток виявився надто обтяжливим для селян. Ось дані, які ми знаходимо в документальних матеріалах українських емігрантів націоналістичних установ 1921 р., про господарську політику більшовиків на Україні: «Не зважаючи на частковий дозвіл приватної торгівлі, селяни нічого не везуть до міста, і місто, як і раніше переживає гостру продовольчу кризу. Аби полегшити цю кризу більшовики всі свої головні зусилля направляють нині на те, щоб викачати як можна більше продуктів із села. З цією метою збільшено продовольчі загони і все ними або реквізується або береться на обрахунок. Більшість селян утримуються від сівби. «Всерівно відберуть», – кажуть вони. Крім того, відчувається велика недостача в конях та сільськогосподарських знаряддях» [15, арк.163в].

Отже, як і В.І. Ленін, М.І. Бухарін основною перспективою нового курсу вважав відбудову соціалізованої промисловості, що означало «поступову економічну ліквідацію великого приватного господарства» та «економічне підпорядкування дрібного виробника державній промисловості». Він також наголошував, що НЕП є явищем тимчасовим, тобто тактичним засобом досягнення конкретної мети. «Завершення стратегічної операції» настане тоді, коли держава матиме «велику соціалізовану промисловість» [13, с.9]. М.І. Бухаріну довелося не раз дискутувати з опонентами, захищаючи і водночас розтлу-

мачуючи тактику і стратегію НЕПу. Він переконував, що тепер настав час зміцнення політичної влади шляхом економічної перебудови, що три форми господарської політики – воєнний комунізм, система вільної торгівлі в місцевому обороті і НЕП – сприяли саме цьому. Але деякі лідери більшовицької партії не розуміли переваг НЕПу. Не зважаючи на річний досвід проведення нової економічної політики, в партії не було чітко уявлення про її характер.

У 1928 р., коли почали активно згоряти НЕП, М.І. Бухарін висловлює власне бачення перспектив існування ринкової економіки: «Через ринок ми рухаємося до перемоги соціалістичного виробництва і, таким чином, до подолання ринку – такий «закон» нашого розвитку» [16]. Він не погоджувався з думкою Є.О. Преображенського щодо методів соціалістичного нагромадження [17, с.10-12]. Останній вважав, що дія закону соціалістичного нагромадження, де концентруються тенденції руху до соціалізму, означає посилення колективного типу організації людської праці. Посилення дії закону цінності сприяє тенденції до приватно-капіталістичної її організації [18, с.205]. Таким чином, він був переконаний, що боротьба закону соціалістичного нагромадження з законом цінності означає боротьбу за перевагу різних типів організації людської праці – колективної чи приватно-капіталістичної [18, с.207]. Економіст Є.О. Преображенський виділяв споживчу і виробничу кооперацію. Досвід засвідчив, що споживча кооперація може грати і грає важливу роль у справі встановлення безпосереднього зв'язку між дрібним виробництвом і державною промисловістю [18, с.206]. Але він вважав господарства дрібних товаровиробників «колонією пролетарської промисловості», допускаючи можливість відносної «економічної рівноваги», за якої соціалістична система і приватне товарне виробництво будуть співіснувати, проте з часом одна система буде поглинати іншу [17, с.10-12].

Ставлення Л.Д. Троцького до НЕПу було ситуативним, тобто залежним від політичних обставин. Він вважав НЕП використанням робітничою державою методів, прийомів і засобів капіталістичного суспільства чи підходів для будівництва соціалістичного господарства. Така загальна формула нової економічної політики. «НЕП, – наголошував він, – є визнана урядом в законодавчому порядку арена боротьби між приватним капіталом і нами» [19, с.5]. Ринок він називав «сатаною», наголошуючи, що головне завдання НЕПу – підштовхнути вгору продуктивні сили країни, ці сили направляти по можливості в русло робітничої держави, на соціалістичний шлях. Тому ринок – це не остання стадія розвитку продуктивних сил, «справжня наша робота починається там, де ці виробничі сили ми направляємо шляхом соціалістичного будівництва» [19, с.6]. Аналізуючи розвиток продуктивних сил в 1923 р., він наголошував на тому, що нова економічна політика своє завдання почала вирішувати серйозно.

Ставлення Л.Д. Троцького до торгового капіталу, дрібної промисловості та кустаря базувалося на ідеологічних принципах класової боротьби. «Ми самі дали їм волю, – писав він, – але якщо не зможемо оволодіти цим процесом, то з них може вирости небезпечний ворог. Необхідно встановити тенденції розвитку великої і дрібної промисловості, якщо наші збитки зменшаться, а промисловість виросте – тоді справа вигорить» [19, с.13]. Якщо б не було кустарів і обміну між ними, то довелося б говорити не про соціалізм і навіть не про звичайний капіталізм, а про розпад і перетворення держави на колонію, «країна би завмерла». Те, що кустар почав працювати на ринок, було позитивним зрушенням. Кустарні майстерні він називав дуже примітивними, але

живими клітинами господарського організму [19,с.49]. Хоча Л.Д. Троцький був проти кустаря, але вважав його тоді необхідним явищем. Він боявся потрапляння кустаря під вплив приватного торгового капіталу, що призвело б до ґрунтового справжнього російського капіталізму. В перспективі він наголошував на тому, що необхідно буде поступово «вплести кустаря в державну господарську систему» [19,с.50]. Таким чином, в першій половині 1920-х років кустарні великі бесіди і дискусії щодо ролі приватного капіталу в радянському суспільстві, а також розроблялось законодавство, як щодо встановлення пільг кустарям і ремісникам, так і щодо створення стимулів для кустарно-промислової кооперації. Розроблялись проекти про передачу колективам промислових і підсобних підприємств з метою їх господарського укріплення [20,арк.110зв]. Вже у перший період після оголошення в декреті Раднаркому від 17 травня 1921 р. були дані керуючі вказівки органам влади щодо дрібної і кустарної промисловості і кустарів сільськогосподарської кооперації. Раднарком підкреслював важливість забезпечення для селян, кустарів і дрібних виробників повної свободи розпорядження товарами, які вони виробляють. Винятком стали лише товари, вироблені з сировини і матеріалів, які надавалися селянам і кустарям державними органами на особливих договірних умовах [21,с.68].

Отже, НЕП, стратегічні плани якої багато хто з більшовиків спочатку не збагнув, була своєрідним компромісом з дрібнотоварним виробником. Вона сприяла соціально-економічній стабілізації суспільства, створювала умови для перегрупування сил, а головне – забезпечувала економічні підвалини для чергового економічного експерименту. В.І. Ленін, проголосивши НЕП, не поступився планом, а навпаки вказав на шляхи зміцнення економічних підвалин політичної влади. З метою підняття промисловості країни НЕП став на шлях державного капіталізму, який проявився в дрібній, кустарній промисловості, а також у формах оренди, концесій і змішаних товариств. Дрібна і кустарна промисловість, особливо промислова кооперація, не лише допускалася до існування, а й мала особливу прихильність з боку радянської держави. Необхідно однак констатувати, що втілення в життя намічених директив у сфері безпосередньої господарської діяльності радянських органів, проведення відповідних декретів реалізувалось повільними темпами. Ця складна ситуація загострилося у зв'язку з продовольчою кризою, яка спричинила різке погіршення в цілому ряду галузей господарства, навіть порівняно з 1920 р. Партійні, радянські органи і спілки повинні були застосовувати найрішучі заходи для виходу із цієї ситуації. Необхідно також зазначити, що підтримка кустаря визначалась також більш успішною боротьбою з безробітництвом і збільшенням оплати праці залежно від збільшення виробництва. Все це вказувало на те, що кустарна промисловість мала бути в більшій мірі втягнута в загальне промислове будівництво країни і тісно зв'язаною з державною промисловістю. Однак серед керівників більшовицької партії не було єдиної думки щодо шляхів виходу з кризи: одні виступали за посилення адміністративних, репресивних заходів, інші – за повернення до демократичних засад. Приватна промисловість могла існувати лише до того часу, поки радянська влада знаходила її існування сумісним з великою і середньою промисловістю. Держава чітко окреслила межі, в яких приватний капітал міг бути допущений до промисловості. Роль приватної промисловості в загальній системі державного капіталізму – побічна, службова: її призначення полягало у збільшенні виробництва всередині країни.

Таким чином, нова економічна політика була розгорнутою системою співіснування державного господарства і приватного при диктатурі пролетаріату, спрямована на те, щоб в боротьбі обох первнів сприяти перемозі державної промисловості, яка була основою соціалістичної господарської системи.

Список використаних джерел

1. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921 – 1928 рр.) / Інститут історії України НАН України; Державний фонд фундаментальних досліджень / [ред. С.В. Кульчицький]. – К., 2000. – 223 с.
2. Корольков О.П. Современная советская историография экономических проблем нэпа: автореф. дисс. канд. ист. наук: 07.00.09 / Олег Петрович Корольков. – М., 1990. – 25 с.
3. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т.1. – К.: «Політвидав України», 1976. – 810 с.
4. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) / Станіслав Владиславович Кульчицький. – К.: «Основи», 1996. – 396 с.
5. Ленін В.І. Доповідь про зміну розверстки натуральним податком: Х з'їзд РКП(б), 8-16 березня 1921 р / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 43. – К.: «Політвидав України», 1974. – С. 51.
6. Злобина В.М. Советская страна после ликвидации интервенции и гражданской войны. X съезд партии / Вера Максимовна Злобина. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1955. – 42 с.
7. Бабій Б.М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства / Борис Моїсевич Бабій. – К.: Видавництво АН Української РСР, 1961. – 384 с.
8. Ленін В.І. XI з'їзд РКП(б), 27 березня – 2 квітня: Промова при відкритті з'їзду 27 березня / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – Т.45. – С. 89.
9. Ленін В.І. План проекту наказів від РПО / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – Т.43 – С. 370.
10. Ленін В.І. Про продовольчий податок (Значення нової економічної політики і її умови) / Володимир Ілліч Ленін // Повне зібрання творів. – Т. 43. – С. 187-222.
11. Марочко В.І. Українська селянська кооперація історико-теоретичний аспект (1861 – 1929) / Василь Іванович Марочко / НАН України; Інститут історії України. – К.: М.Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.
12. Бухарин Н.И. Новый курс экономической политики (печатається як руководство партработникам) / Николай Иванович Бухарин. – Томск: Изд-во Томского Губотделения Госиздата, 1921. – 16 с.
13. Новый курс экономической политики. – Х.: Центральный комитет Коммунистической партии Украины, 1921. – 160 с.
14. Бухарин Н.И. О новой экономической политике и наших задачах / Николай Иванович Бухарин // Большевик. – 1925. – №9-10. – С. 9-14.
15. Обіжник Української пресової агенції (Українпрес) м. Тирново за 1921 р., 1921 р. – Оп. 1. – Од.зб. 1029. – 327 арк.
16. Бухарин Н.И. В защиту пролетарской диктатуры: Сборник / Николай Иванович Бухарин. – М.-Л.: Госиздат, 1928. – 260 с.
17. Бухарин Н.И. Новое открытие о советской экономике или как можно погубить рабоче-крестьянский блок (к вопросу об экономическом обосновании троцкизма) / Николай Иванович Бухарин // Большевик. – 1924. – №15-16. – С. 10-12.
18. Преображенский Е.А. Новая экономика: Опыт теоретического анализа советского хозяйства / Евгений Алексеевич Преображенский. – Т.1. – М.: Изд-во Коммунистической Академии, 1926. – 275 с.

19. Троцкий Л.Д. Основные вопросы промышленности / Лев Давидович Троцкий. – М., 1923. – 67 с.
20. Документы о развитии местной промышленности и рассмотрении производственных программ губсовнархозов Украины (протокол, бюллетень, переписка). Производственная программа предприятий Харьковского, Подольского, Киевского и Полтавского губернских объединений текстильной промышленности на 1921–1922 гг., октябрь 1921 – октябрь 1923 гг. – Оп. 4. – Од.зб. 696. – 34 арк.
21. Бабій Б.М. Українська Радянська держава в період відбудови народного господарства / Борис Моїсевич Бабій. – К.: Видавництво АН Української РСР, 1961. – 384 с.

Дзюбленко И.М. Отношение партийно-советской номенклатуры к частному предпринимательству в годы НЭПа

Анализируется отношение руководителей и теоретиков советского государства к частным форм предпринимательства, которые возникли и распространились в годы новой экономической политики.

Ключевые слова: НЭП, частная промышленность, частное предприятие, съезд.

Dzyublenko, I.M The ratio of the party-Soviet nomenklatura to private enterprise in the years of the NEP

The article examines the attitudes of leaders and theoreticians of the Soviet state to private businesses that have emerged and spread during the New Economic Policy.

Key words: NEP, private industry, private enterprise, the congress.